

Marš za Srbiju

(18. jul - 2. septembar 1944)

Stab 6. proleterske divizije s pratećom četom i 1. lička proleterska brigada s divizijskom bolnicom krenuli su prema Srbiji 18. jula 1944: štab divizije iz Čoslija, a tri bataljona 1. brigade iz Gerzova, Mliništa i Glavica. Bataljon »Božidar Adžija« je iz Bjeljevine na marš pošao u noći 18. i 19. jula. Druga i Treća brigada su se tek tad uspjele odvojiti od neprijatelja i krenuti prema Kupresu. Čitava divizija se na sjevernom dijelu Kupreškog polja prikupila do jutra 20. jula, kad je - svrstana u dvije kolone - nastavila pokret u smjeru sjeveroistoka pravcem Doganovci - Vrbasa - Grdovo - Brvanci. »Pokret je vršen ceo dan i noć«.¹⁰⁸²¹ Od Kupreškog polja do Vrbasa vijugavim stazama izlomljenog planinskog terena pređeno je gotovo 40 kilometara. Vrbas je pregažen u noći 20. i 21. jula malo sjevernije od Doganovaca. Kuvar 1. bataljona Kenjalo i jedan Talijan su negdje na tom putu izostali, iscrpljeni, a-20 nepokretnih bolesnika je ostavljeno u Šipragama u bolnici 11. divizije.

Neprijatelj je izbjegavan.

Kolona je u tišini, vazdan oprezna, prešla put Jajce - Donji Vakuf 15 kilometara sjeverozapadnije od Donjeg Vakufa, zaputivši se uz vlašičke strmine. Kratko se zadržavala u Grdovu, a prenoćila je u Brvancima, gdje je ujutro 21. jula doživjela napad njemačkih aviona. Dva borca su ranjena. Stazama preko Dnolučke planine i Vlašića, od željezničke stanice Doljanovci s Vrbasa, do Koričana, prevaljeno je oko 50 kilometara. U šumama Ždrijelje i Krik (nadmorska visina oko 1200 metara) sačekana je druga kolona - 2. i 3. brigada - koja je zaostajala za jednodnevni marš. Dok se divizija prikupljala u rajonu Vitovlje - Koričani - Petrovo polje - Panića polje, neprijatelj je otkrio njen pokret. Ujutro 23. jula počinju neprijateljski napadi. Do Kruševa Brda brigada je marširala pod borbom.

Od rajona Koričani - Petrovo polje do Bosne, pravcem Kruševo Brdo - Novakovići - Vučja planina - Oborište - Javorje - Šerići, pređeno je oko 80 kilometara teškog puta, uz stalno uspinjanje i silaženje.

Zapovijest za izlazak na Bosnu sjeverno od Orahovice, a južno od Javnika, izdana je u Kruševu Brdu 25. jula, kad su prikupljeni podaci o neprijatelju u onom dijelu Bosnine doline. Od Vlašićkog odreda i terenskih radnika o Nijemcima se nije ništa saznalo, a dobiveni su podaci o kvislinškim jedinicama. Četničkih grupa je bilo na desnoj obali. Za muslimansku miliciju u Doglodima je javljeno kako »neće da se bori protiv nas, već može poslužiti za vodiče«, dok je u Golubinji i Željez-

¹⁰⁸²¹~MTir797, 14-66/2.

nom Polju »hrvatska milicija neprijateljski raspoložena prema nama«. ^{1083r} Prva brigada je na hirovitu rijeku i komunikacije u njenoj dolini upućena s divizijskom inženjerijom i intendaturom. Određeno je da se rijeku forsira u noći 27. i 28. jula, ¹⁰⁸⁴ⁱ i to 2 kilometra južnije od Nemile, ispred sjevernog ulaza u kasnije izgrađeni vrandučki tunel, na ušću potoka Loznik pod kotom 554. Istočno od Bosne brigada je morala da se provuče uskim stazama preko Čolana i Kraljevine u Bijeke Vode, da bi 29. jula stigla u Pepelare, gdje se prikupljaju svi dijelovi divizije.

Brigada je postupila prema naređenju: na čelu divizijske kolone 1. brigada se 27. jula zadržavala - da ne otkrije neprijatelju svoje prisustvo i namjere - u rajonu Ravna bukva (k. 1345) - Serići - Velja (k. 1113), da bi uveče, otkrivena i napadnuta od neprijatelja, počela da se spušta na Bosnu s vodičima iz redova »muslimanske milicije«, koja se »jedino bori protiv četnika, naoružala je tu miliciju 1. proleterska divizija, a sljedovanje prima od Švaba«. ^{1085r} Iz dnevnika Miloša Čankovića se vidi da je 3. bataljon 27. jula »izvršio pokret pravcem Tomića Glava te prešao rijeku Bosnu između dva blindirana vlaka«, odnosno da je »prije prelaza likvidirao jednu kotu na kojoj su ubijena dva neprijateljska vojnika i zarobljeno dosta opreme«. Također piše da je put bio »dosta naporan«, a vrijeme lijepo, da je bataljon na rijeku izbio u 18 sati i da je na tom putu 1 borac nestao. ¹⁰⁸⁶ⁱ Mladen Šikić, koji je ponovo poslije drvarske operacije preuzeo dužnost referenta saniteta 1. brigade, u svom dnevniku piše da je brigada na Bosnu krenula u 14 sati 27. jula i da je u naredna tri sata jedva prešla »2 kilometra nizbrdno, kroz šumu«. Do 19 sati neprijatelja se nije primjećivalo, a onda je došlo do kratke borbe u kojoj je jedan borac teško ranjen. Oko ponoći, kad je kolona brigadnog saniteta bila kojih 500 metara dalje od rijeke, »začuje se ponovo paljba. Idemo i dalje. Začuje se fijuk lokomotive. Predemo preko ceste i spustimo se u Bosnu, u vodu do pasa. Zatim prelazimo prugu, pa uspinjanje. Konji su počeli padati pod teškimžtovarima. Kad je začelje brigade prelazilo preko rijeke, naiđu Nijemci i započne pucnjava. Situacija gusta. Kolona u brzom maršu uspinje se uz brdo, brzo će svanuti...«. ^{1087r}

Onog dana kad je u Kruševom Brdu izdano naređenje za pohod ličkih proleterskih brigada preko Bosne kod Nemile i Vranduka - 25. jula - vrhovni komandant Jugoistoka, Von Weichs, potpisao je direktivu za operaciju »Rübezahl«, kojom je trebalo zaustaviti divizije 1. i 2. korpusa

W83 zb. NOR, IV/27, 461.

¹⁰⁸⁴ Komentatori dokumenata Vrhovnog štaba i CK KPJ daju uz dva dokumenta različite podatke o vremenu forsiranja Bosne. U komentaru Titove depeše 6. diviziji od 18. jula piše da je »desna kolona (pomoćna), koju su sačinjavali 1. brigada i deo prištapskih jedinica, razbila i proterala neprijateljske delove s okolnih visova, spustila se na reku i prešla je kod sela Koprivna do jutra 28. jula, a potom izbila u selo Gladoviće«. (Zb. NOR, 11/13, 488). U komentaru Titove depeše Đuri Pucar u od 19. jula piše kako »komanda nemačke 2. oklopne armije nije uspjela da spreči prebacivanje 6. ličke divizije na desnu obalu reke Bosne noću 26/27. i 27/28. jula«. (Zb. NOR, 11/13, 494). U operacijskom dnevniku štaba 6. divizije piše da je 1. brigada »izvršila prelaz Bosne između 26-27. VII«. (AVII, 797, 14-69/2).

¹⁰⁸⁵ Dnevničke bilješke generala Veljka Dimića, original kod njega.

¹⁰⁸⁶ MRJ, 433. III. 3/303.

¹⁰⁸⁷ Mladen Šikić, Ratni dnevnik, original kod njega.

(Weichs je rekao: »crvene snage«) u prodoru za Srbiju, Dakako, sve neprijateljske vojske, zatečene ili prikupljene na pravcima nastupanja 6. divizije (i ostalih snaga usmjerenih preko Bosne, Drine i Lima na istok), sve će učiniti da je zaustave.

Pokret 6. divizije je u stopu praćen i svakodnevno u neprijateljskim komandama se znalo dokle su stigli lički proleter. Bez podataka o kojoj je jedinici riječ, pročelnik operativnog odjela glavnog stožera domobranstva glavnostožerni pukovnik Dragutin Helbrich je 25. jula u »izvještaju Ia broj 207/44« spomenuo sudar na Vlašiću, kod Koričana, ali kako je »jedna partizanska divizija« i pored otpora »uspjela preći cestu Jajce-Turbe u smjeru sjeveroiztok^, zaposjednuti su zaprečni postavi na odsjeku Nemila (15 km s. z. Zenice) - Zenica, dok druge podhvatne snage progone neprijatelja«. ¹⁰⁸⁸ »Izvješće« od 26. jula kaže: »U podhvat u području Petrova Polja (s. i. Jajca) borbena skupina iz Turbeta stigla je južno od Koričana (22 km i. Jajca), dok je druga podhvatna skupina dostigla postave 15 km i. Jajca«. ¹⁰⁸⁹ Ili, 29. jula: »Neprijatelj ugrožava Vranduk«. ¹⁰⁹⁰ Dan kasnije će glavnostožerni ured biti obaviješten da se »u području Nemile i Vranduka (12 i 15 km ». Zenice) vode teške borbe s neprijateljem«, ali kako su u tim »težkim borbama« domobrani i ustaše primjerno tučeni, umjesto podatka o gubicima, kazano je da »pojednosti nisu javljene«. ¹⁰⁹¹ U jednom od »izvješća« je i podatak o prelasku svih snaga 6. i 11. divizije preko Bosne i o njihovom spajanju s jedinicama 16. vojvođanske divizije na desnoj obali Bosne:

»Dielovi dviju partizanskih 'divizija' uspjeti su između Žepča i Begova Hana (11 km j.j.z. Zepče) prijeći r. Bosnu sa zapadne na istočnu stranu i spojiti se s jednom partizanskom 'divizijom' južno od Zavidovića. Neprijateljski gubici su veliki, ali još nisu poznati. Ima gubitaka i na našoj strani«. ¹⁰⁹²

U ono vrijeme njemačke komande su vrlo ažurno dobivale dekriptirane radiograme štabova NOV. Njemačka radio-izviđačka služba od septembra 1943. godine je prisluškivala sve radio-veze među jedinicama i komandama NOV. Nijemcima je bilo poznato da Tito planira prodor u Srbiju. Da bi spriječili Šestu i Jedanaestu diviziju da pređu u istočnu Bosnu, na putu za Srbiju, štab 2. oklopne armije je organizirao operaciju »Feuerwehr« »u cilju razbijanja neprijateljskih snaga koje se nalaze u pokretu u pravcu istoka između železničke linije Brod - Maglaj i Vrbas, sa II kozačkom brigadom, 13. ss-ojačanim pukom (bez III bataljona), III bataljonom 14. SS-puka i delovima 3. i 4. hrvatske brdske brigade«. ¹⁰⁹³

U dolini Bosne, prema podacima partizanske obavještajne službe, »na sektoru Zenica-Žepče i duž železničke pruge«, nije bilo »većih neprijateljskih snaga«. ¹⁰⁹⁴ Takvo je bilo obavještenje štaba 16. divizije. Slično je saznanje i štaba 6. divizije: »Na pruži Zenica - Zepče nema jačih

¹⁰⁸⁸> Zb. NOR, XII, 446 i IV/27, 680.

¹⁰⁸⁹> Isto, IV/27, 682.

¹⁰⁹⁰*> Isto, 694,

¹⁰⁹¹> Isto, 697.

¹⁰⁹²> Isto, 699.

¹⁰⁹³> Isto, XII/4, 899.

¹⁰⁹⁴> Isto, IV/27, 505.

neprijateljskih snaga.¹⁰⁹⁵⁾ Zapravo, neprijateljske snage u dolini Bosne su bile mnogo veće od očekivanja. Samo 1. brigada će imati sreću da se na Bosnu spusti uoči početka »gašenja požara«, to jest uoči njemačke operacije »Feuerwehr«, prije nego što su cestu i prugu Zenica - Doboj zaposjeli esesovci, kvislinški kozaci i domobrani. To, dakako, ne znači da na lijevoj obali, kod Vranduka, nije i do 28. jula bilo Nijemaca i domobrana. Izviđači, s vodičima iz Dogleda i Orahovice, privukli su se sve do obale, utvrđujući najpouzdanije prilaze kompletnoj brigadi, koja je predanila u šeričkim šumama, desetak kilometara zapadno od Bosne kod Vranduka. U prethodnici je nastupao »Božidar Adžija«. Napad na neprijatelja počeo je bombaškom akcijom na vrhu 1073 metra visoke Zeletve, a zatim na Lozniku i Ljubatovu. Jedinice su se brže spustile niz šumovite strmine na cestu, koja vijuga uz lijevu obalu, nego što su otkrili pličake pogodne za prelaz. »Borci ispituju dubinu reke držeći se za konopce.«¹⁰⁹⁶⁾ U toku prelaza, prije ponoći, od Zenice je naletio oklopni vlak. Manevrirajući u zoni Zlogledišta, tukao je po Bosni između Vranduka i Nemile i po stranicama Visače, kud su se, prešavši rijeku, izvlačili bataljoni 1. brigade. Do svanuća, a svanjivalo je rano, već u 4 sata, svi dijelovi 1. brigade su bili na strmim stazama desne obale, na teškom putu zapadnih brda Ravan-planine.

Druga i Treća brigada su kasnije krenule i tek su u zoru 27. jula stigle nadomak lijeve obale. Baš tad su esesovci i kozaci udarili i od Vranduka, s juga, i od Begovog Hana, sa sjevera, ugrožavajući glavninu 6. divizije. Težinu napada dijelova 7. SS divizije i 2. kozačke brigade primila je 3. lička brigada, koja je omogućila prolaz 2. brigadi i štabu divizije, ali je pri tome dio brigade (tri čete 3. bataljona) ostao na lijevoj obali. Tu su ostali i komandant brigade Lazo Radaković i komesar Gojko Milekić. Šestoj diviziji će se priključiti tek 24. septembra.

Najviša partizanska komanda u istočnoj Bosni, štab 3. korpusa, po narednji Vrhovnog štaba, brinuo je o prelasku 11. divizije preko rijeke Bosne, a o dolasku 6. divizije uopće nije obaviješten. No, dogodilo se tako da su vojvođanske jedinice najprije prihvatile 6. diviziju između Nemile i Begovog Hana. Prva brigada je u doticaj s Vojvođanima došla u Bijelim Vodama 28. jula, a dva dana kasnije štab 12. korpusa je 16. diviziji naredio da »sa sadanje prostorije, povezujući se sa jedinicama VI divizije, organizujemo prihvrat XI divizije.«¹⁰⁹⁷⁾

Dosta iscrpljena, 1. brigada se čitavog dana 28. jula odmarala u Bijelim Vodama, gdje je stigao i štab 1. brigade 16. divizije. Narednog dana trebalo je prosljediti prema Pepelarima, dvadesetak kilometara istočnije od doline Bosne, ali kolona 1. brigade je bila primorana da iz pokreta uđe u borbu protiv dijelova 7. SS divizije. Borba se zametnula u području šume Vranića, nadmorska visina 1017 metara, između Bijele Vode i Pepelara, na Hotanj-planini. U borbu je uključeno osam vojvođanskih i ličkih bataljona. Prema izvještaju štaba 1. vojvođanske brigade, vidi se da je »neprijatelj bio fortifikacijski dobro utvrđen, brojačno prilično jak i žilavo se borio, a sami prilazi gde se on nalazio geografski

¹⁰⁹⁵⁾ Isto, 461.

¹⁰⁹⁶⁾ Milan Sijan, *Treća lička proleterska brigada*, Beograd 1969, 317.

¹⁰⁹⁷⁾ Zb. NOR, IV/27, 531.

su nepovoljni«. ¹⁰⁹⁸ Prva vojvođanska i 1. lička su prvi napad na utvrđenog neprijatelja izvršile u li sati. I taj i nekoliko narednih napada esesovci odbijaju. Mladen Šikić je uveče toga dana zapisao kako se »ovakva uporna borba rijetko viđa. Čim zastane paljba čuje se s njihove strane harmonika i radio - muzika. Zavaravanje! Naš bataljon ima preko 20 ranjenika. Selimo ambulantu iz naselja u šumu. Tu razapinjemo šator i primamo ranjenike. Sa ceste sa zapada Nijemci tuku artiljerijom. I na jugozapadu (prema Bijelim Vodama) žestoka borba. Kritično«. ¹⁰⁹⁹ Čitave noći se nastavlja borba, i sutradan, 30. juna, kad je samo 3. bataljon 1. brigade imao 5 ranjenih boraca. ¹¹⁰⁰

Dalji pokret na istok ovisio je o uspjehu 1. brigade.

Ujutro 30. juna čete su se, kao i prethodnog dana, u nekoliko navrata ustremljivale na utvrđene Nijemce, koje su podržavali četnici iz Bijelih Voda. S juga i jugozapada od Pepelara, od Rude glave (k. 886), preko šume zvane Kapa, do strmog visa Vranića, povezano je nastupao streljački stroj Ličana i Vojvođana. U izvještaju o borbama 7. SS-divizije piše da je i 29. i 30. jula »preduzeto gonjenje« partizanskih dijelova koji su »prodrli u prostor jugozapadno od Žepča u pravcu jugoistoka preko r. Bosne«. ¹¹⁰¹ Štab 6. divizije, koji je pored položaja 1. brigade prošao s 2. brigadom i divizijskom bolnicom (predani su joj i ranjenici 1. brigade), pohvalio je upornost i izdržljivost bataljona 1. brigade, ističući »Matiju Gupca« i posebno novog zamjenika komesara u tome bataljonu, Paju Novakovića Pajinu, koji je prethodnog dana primio dužnost od oboljelog Bože Sijana.

Pred podne 30. jula napadi 1. brigade su pojačani divizijskim brdskim topovima i minobacačima, pod komandom nekadašnjeg Pekišinskog vodnika Đure Pjevača. Tek tad su utvrđeni položaji 7. SS - divizije probijeni. Odstupajući dolinom Pepelarske rijeke prema Begovom Hanu, esesovci nisu stigli ponijeti dobar dio svoje opreme i municije. U borbama od 27. do 30. jula poginulo je 7 boraca 1. brigade.

Poslije boja za Pepelare, 31. jula, kao ni 1. augusta, jedinice 6. divizije nisu imale kontakta s neprijateljem. Po tmurnom, kišhom vremenu, u planinskoj magluštini, nastavljen je marš uporedo s brigadama 16. vojvođanske divizije. Po dogovoru majora Marka Peričina Kamenjara, komandanta 16. divizije, i Milana Antončića Velebita, jedan bataljon 1. ličke brigade je s bataljonom Sremaca isturen prema dolini Ribnice. Tamo su se pojavile neke jedinice 13. SS-divizije, koja je od 36. vojvođanske divizije bila potisnuta na zapad od doline Krivaje. ¹¹⁰²

Glavnina 1. brigade je popodne 31. jula, po velikom pljusku, stigla do Ponora. Tamo je samo nekoliko bajti nasred ovećeg proplanka. Tijesno je, ali jedinice imaju kakav-takav krov nad glavom. U tom rajonu, između Kraševca i Brinića, oko 15 kilometara sjeveroistočno od Zenice, ostaje se do jutra 2. augusta, kad je uslijedio marš na istok južnim obroncima Ravan-planine, sjeverno od Vareša. Zaputivši se u 7.30 sati

¹⁰⁹⁸ isto> iv/28, 110.

¹⁰⁹⁹> Mladen Šikić, n.d.

¹¹⁰⁰> MRJ, 4333, III. 303/3.

¹¹⁰¹> Zb. NOR, XII/4, 901.

¹¹⁰²> AVII, 26, 2/10.

2. augusta pravcem Tribija - Vijaka - Krčevine, kolona je u nekoliko navrata nakratko zastajkivala, da bi pravo na odmor dobila tek poslije 22 sata marša, u Krčevinama. U Krčevinama ostaje do jutra 4. augusta. Za vrijeme marša po vedrom danu neprestano su dežurali iskusni osmatrači neba, a po bataljonima je bila organizirana protuavionska obrana. Od Ponora do Krčevina i izvora Mlinice, u jednoj je etapi marša pređeno oko 60 kilometara.¹¹⁰³¹

Prije nego što će kolone 6. divizije krenuti iz rajona Babišnice prema Krčevinama, štab 12. vojvodanskog korpusa je zatražio od Vrhovnog štaba odobrenje da »korpus pođe zajedno sa VI divizijom njenim pravcem«. U štabu korpusa je ocijenjeno da je uzaludno daljnje iščekivanje 11. divizije, odnosno da »nema uslova da sa našim korpusom i ovdašnjim jedinicama III korpusa izvršimo ranije postavljeni zadatak«, pa je predloženo da se na istok korpus probije s Ličanima u uvjerenju da će time »omogućiti VI diviziji da izvrši svoj zadatak«.¹¹⁰⁴¹ Prihativši taj prijedlog, Tito je tražio da »pokret treba da bude čim brži«. Zbog toga što 11. divizija nije bila prešla Bosnu, naredio je da se povede istraga, a štabu 6. divizije je naredio da marš nastavlja »sa XII korpusom u pravcu koji ste dobili«.¹¹⁰⁵¹

Sve vrijeme marša divizija je nastojala da izbjegne sudare s neprijateljem, ali to je najčešće bilo neizvodivo. »Neprijatelj nas je stalno sačekivao i pratio od komunikacije do komunikacije«, pisat će štab 6. divizije štabu 29. hercegovačke divizije.¹¹⁰⁶¹ Na maršu 4. augusta kolonu 1. brigade je tukla neprijateljska artiljerija.¹¹⁰⁷¹ Zbog toga je od Vrhovnog štaba zatraženo da inzistira na pomoći savezničke avijacije koja bi »trebala da spreči dejstvo artiljerije i onemoguću pokrete (njemačkih trupa) cestama.«¹¹⁰⁸¹

Iz Krčevina je kolona krenula u zoru 4. augusta. Pravac Očevlje - Moguše - Barači - Kruševu; put od 30 kilometara, po Šikiću, »po relativno boljem terenu, koji je sve ravniji«. Prije nego što su kolone izašle na nešto ravniji teren, prema zapisima Jove Bursaća i Damjana Zorića, »vođena je borba danju i noću, što je usporilo marš, kao i vrleti neprohodne Konjuh planine k. 1328«.

U Kruševu se brigada zadržala 5. augusta. Čitavog dana su održavani sastanci i savjetovanja; »bile su četne i bataljonske konferencije: analiziramo pokret« po Veljku Dimiću.

Ujutro 5. augusta, i ovoga puta tučena njemačkom artiljerijom, brigada je krenula na put pravcem Dugandžići - Mandurići - Knežina, jugozapadnim obroncima Slemenske planine; put dug oko 25 kilometara U besputnoj zoni Knežine i Vrabaca, to jest u rajonu šume Palež, 17 kilometara sjeverno od najbližeg prilaza cesti Sarajevo - Sokolac - Han Pijesak - Vlasenica, brigadnu kolonu su prvi put napale brojnije četničke snage, koje su bile pod komandom štaba 13. SS »handžar« divizije.

1103) Maršutu su rekonstruirali Jovo Bursać i Damjan Zorić, prema zapisima Jove Bursaća, ostali izvori su navedeni.

"<*> Zb. NOR, IV/28, 507; AVII, 26, 2/10.

nos) Zb. NOR, 11/13, 627.

no«) Isto, IV/28, 315.

no?) MRJ, 4333. III 303/3.

"08) Zb. NOR, IV/28, 509.

Jedinice 1. brigade ovim napadom nisu iznenađene. Sve vrijeme marša bile su oprezne. Raznih »milicija« i četnika je bilo posvuda i stalno je nalagana puna pažnja. Četnici su posebno bili opasni za one koji bi izostali iza kolona. Na četnički napad na dešnoj obali Dobrača bataljoni 1. brigade su odgovorili protunapadima. Četnici su razjureni. Zatim je uslijedio napad ustaša kod Vrabaca, 10 kilometara sjeverno od Sokolca. I taj napad je odbijen bez gubitaka u jedinicama 1. brigade.¹¹⁰⁹⁾

Tek što su ustaški napadi odbijeni, na stazi pored obale Bioštica, prethodnici 1. brigade, grupi boraca čete za vezu, priključio se neki tri-desetogodišnjak, koji se predstavio kao Sarajlija, tehnički crtač, komunist, primoran da zbog provale napusti najvećom brzinom sarajevsku ilegalu. Jovo Dumić je s mnogo povjerljivosti primio Sarajliju i iskreno će se začuditi kad njegovu povjerljivost komesar brigade protumači kao »manjak potrebnog opreza«. Komesarova sumnjičavost se pokazala opravdanom. Već 6. augusta štab brigade je od terenske obavještajne službe saznao da je »ilegalac« ustaški špijun. Oficir Ozne u brigadi, nasljednik ranjenog Lavrića, okretni i snalažljivi Milan Trešnjić, s mnogo umješnosti ispitivao je Sarajliju i tako utvrdio da su podaci terenskih obavještajaca tačni, odnosno da je »ilegalac Tabaković« legionarski poručnik, odavno u službi Gestapoa.

U noći 5. i 6. augusta kolone 6. divizije i 12. vojvođanskog korpusa su bile na prilazima cesti Sarajevo - Zvornik, na ulazu u »jednu od najtežih maršruta«¹¹⁰⁾ gdje će je njemačko-kvislinške snage danonoćno sačekivati i u stopu pratiti prema planu operacije »Hackfleich«. U toj operaciji Nijemci su - »s ciljem vezivanja (12. korpusa i 6. divizije) te time i njihovog sprečavanja da pređu Drinu«¹¹¹⁾ - angažirali 13. SS - »handžar« - diviziju, dijelove 7. SS-divizije »Princ Eugen«, četnike u istočnoj Bosni, 1. ustaški stajaći zdrug i 8. posadni zdrug. Domobranksko-ustaškim snagama je naređeno da između Sokolca i Han-Pijeska »sa 7. SS i 13. SS divizijom spriječe prelaz 6, 16. i 36. divizije prema Srbiji i Crnoj Gori«.¹¹²⁾

U zonu gustog rasporeda njemačke pješadije i tenkova (štab 12. korpusa će procijeniti da je na sokolačkoj cesti ujutro 6. augusta bilo više od 5000 vojnika s jakom artiljerijom)¹¹³⁾ sve jedinice su silazile u koloni po jedan. Drugačije se niz Slemensku planinu nije moglo. Kolone Ličana i Vojvođana napadnute su na izlazu iz Preljubovića - na cesti, između šume Gajevi i seoca Skorlin i Zavrzi. Prema jednom njemačkom izvještaju, prvi se u borbu uključio 7. SS izviđački bataljon, koji je »razbio jake delove 6. crvene divizije«.¹¹⁴⁾ Ustaška komanda će izvijestiti da su njihovi zdrugovi »zajedno sa SS postrojbama« na cesti kod Preljubovića »nanijeli neprijatelju gubitaka od 300 - 400 mrtvih«.¹¹⁵⁾ Šesta divizija nije ni razbijena, niti je pretrpjela veće gubitke. Klin 6. divizije, s 1. brigadom na čelu, kod Košutice na cesti Sokolac - Han-Pijesak, raz-

¹¹⁰⁹⁾ Isto, IV/30, 827.

¹¹⁰⁾ Milan Sijan, n.d. 322.

¹¹¹⁾ Zb. NOR, XII/4, 450 i 909/910.

¹¹²⁾ Isto, IV/130, 830.

¹¹¹³⁾ Isto, IV/28, 508.

¹¹¹⁴⁾ Isto, XII/4, 909.

¹¹¹⁵⁾ Isto, IV/30, 830.

bio je položaje njemačke pješadije i tenkova i osigurao prebacivanje svim divizijskim dijelovima uz kose 1318 metara visokog Kopita, prema Sijercima i Dolovima, gdje će se jedinice odmarati do 7. augusta.

Vrhovni štab je obaviješten da je 6. proleterska divizija »pod bor-
bom prešla cestu Han-Pijesak - Sokolac«, odnosno: »Neprijatelj jačim
snagama stalno navaljuje na njih (na 6. diviziju) i XII korpus«. To je
Titu javljeno iz štaba 1. proleterskog korpusa. Direktna veza štaba di-
vizije s Visom bila je izgubljena. Na vijest o proboju divizije na Glasinac,
u Dolove i Sijerce, Tito je preko štaba 1. proleterskog korpusa ujutro
8. augusta odredio: »Šesta treba da ide u ranije određenom pravcu. Pra-
vac nije promijenjen«. ¹¹¹⁶ Divizija nije ni skretala sa prethodno utvrđe-
nog pravca, koji ju je vodio prema Drini i sjeverozapadnom Sandžaku.
Odmorena onoliko koliko je bilo neophodno da izdura na narednoj
marš-ruti, divizija je i ovoga puta s 1. brigadom na čelu (kasnije će biti
kazano da je za to nastupanje ispred divizije »najzaslužniji« komandant
Milan Antončić, koji je znao puteve prethodno pređene s 1. proleter-
skom brigadom) prosljedila iz Dolova na jug pravcem Konosprevci -
Šenkovići - Crni vrh. Kolona je na cestu Sarajevo - Podromanija - Ro-
gatica izbila kod seoceta Obrtići, ispod hiljadumetarske Babe, na kojoj
su bile neke četničke grupe. Na cesti su bili njemački tenkovi. I ovdje
je borba bila kratka, ali izuzetno žestoka. Ranjenički ešelon je opet po-
većan. Kad je minula ponoć u noći 7. i 8. augusta, posljednji dijelovi 6.
proleterske divizije su se počeli uspinjati s rogatičke ceste uz Rudine.
Tada je čelo kolone, bataljon »Adžija«, već bilo na ulazu u Gornju Vin-
ču, nad lijevom obalom Prače. Čitave noći su vođene borbe, na cesti
protiv Nijemaca, a izvan ceste protiv četnika, koji su naročito osiono
napadali u rajonu Ponora.

Od noći 5. i 6. augusta, do jutra 8. augusta, gotovo neprestano u
borbama, sve vrijeme na kiši, brigada je prešla nešto više od 55 kilo-
metara.

Na maršu od Gornje Vinče prema razvalini Pavlovac na Prači na
čelu kolone je bio bataljon »Marko Orešković«.

Nad uskim i dubokim koritom modre romanijske rijeke, uz koju vi-
jugaju cesta i uskotračna pruga, bili su raspoređeni dijelovi 8. domob-
ranskog posadnog zdruga, utvrđeni u razvalini Pavlovac i nizu bunkera.
U osvit dana počinje borba za Pavlovac i bunkere. Školovani artiljerac
Milan Antončić Velebit je ovdje obavio dva posla: komandant Velebit
je najprije rasporedio snage za napad, a artiljerac Velebit je potom
izveo brdsku bateriju topova pred razvalinu Pavlovac, da bi odatle
s nekoliko preciznih pogodaka, poslije vrlo kratkog urakljivanja cilja,
uzdrmao utvrđene tačke sjevernih prilaza Prači. Poslije toga je uslijedio
napad »Marka Oreškovića«, a ujedno i napad ostalih bataljona na
bunkere.

Dva sata kasnije (prema ustaškom izvještaju: u 8 sati i 45 minuta),
čitava 1. brigada je bila na cesti i željezničkoj pruzi. U taj mah je od
Pala neletio vlak uskotračne pruge, takozvani »ćiro«, pun ustaša i do-
mobrana. Žestinu prvog napada na sebe je primio »Marko Orešković«.

1116) Isto, 11/13, 647.

Komandant toga bataljona, stari sindikalist Milan Tankosić, tom prilikom je teško ranjen. Situacija je bila teška. Vodu Dane Medića je naređeno da po svaku cijenu izvuče ranjenog komandanta bataljona, kojeg je odmah zamijenio Jandre Žunić, do tada - poslije povlačenja Oficirske škole iz Drvara - neraspoređen. Vlak s ustašama je bio primoran da uzmakne prema Renovici, gdje će uletjeti u zasjedu dijelova 12. korpusa i biti uništen. Župsko oružničko zapovjedništvo u Sarajevu je desetak dana poslije tih borbi na pruži Prača-Rogatica pisalo da je »skupina komunista od oko 6000 naoružanih osoba« prešlo »iz kotara Vlaseničkog preko Romanije« i da je između Prače i Renovice na četiri mjesta razorena pruga, pri čemu je »opljačkan jedan njemački transport ratnog tvoriva« i »zarobljen oklopni vlak i posada, osim zapovjednika oklopnog vlaka koji se spasio.«¹¹⁷

S pruge, dijelovi 1. brigade su izveli napad na neprijatelja u Prači. Za to vrijeme su od Rogatice stigli njemački tenkovi. Prvoj brigadi je naređeno da Praču drži u blokadi dok čitava divizija ne pređe rijeku i ne krene uz padine Jahorine preko Komrana. Sve do večeri 8. augusta vođene su borbe na desnoj obali Prače, na željezničkoj pruži i oko mjesta Prača. Uveče je uslijedio pokret uz Jahorinu. »Put je bio vrlo naporan. Noć mračna.«¹¹⁸¹ Prva brigada je osigurala prolaz glavnini divizije, a onda krenula na njenom začelju, da bi se zaustavila desetak kilometara južnije od Prače, u rajonu sela Orahovica i Bare, na jugoistočnim i jugozapadnim padinama 1359 metara visoke Krnje Jele. Bila je to treća noć bez sna. Ipak, u ova jahorinska sela divizija je ulazila u stroju, s pjesmom, dok su jače izvidnice 1. brigade bdjele na bočnim osiguranjima. Mile Ciganović će kasnije zapisati kako je tamo na puteljcima Krnje Jele, »među veličanstvenim planinama, kojih vrhovi paraju nebo«, lička »monotona otegnuta zavičajna pjesma iz desetine mladenačkih grla odjekivala i gubila se prema planinskim vrhovima«. Kaže da su s »pritajenom tugom u srcu slušali pjesmu, koja je u nama budila sjećanja na rodni kraj, na toplo, napušteno ognjište.«¹¹⁹ Čak i sam Dragan Šijan Brovinger je, sjećaju se, na maršu preko Krnje Jele pjevao drugačije od svog načina, s mnogo manje siline i derta, s mnogo sjete i neprikrivene tuge:

Aoj, Liko, ravnija od Srema,
sve zidine, nigdje kuće nema...

Pjevalo se, zbog morala, osobnog i općeg, ali i zbog ugleda pred narodom koji još nije vidio ličke proletere. »Ide Šesta i titovke heri... « Pjevalo se da se prikrije koliko je snaga iscrpljena, da se ni sebi ni protivniku ne otkrije ono što će baš toga dana general Lekić javiti maršalu Jugoslavije: »Slaba ishrana i umor prete izbacivanjem iz stroja glavnine snaga.«²⁰¹ Već nekoliko dana, od 4. augusta, nije bilo »ništa moguće nabaviti za hranu.«¹¹² Zalihe koje su intendanti 6. divizije pripremili u glamočkom polju, uza svu škrtoost u dijeljenju, bile su potrošene. Intendant

¹¹⁷¹ Isto, IV/28, 509.

¹¹⁸¹ MRJ, 4333. III. 330/3.

¹¹⁹ Mile Ciganović, Busija u krvi, Zb. *Sesta proleterska divizija*, 353.

¹²⁰¹ Zb. NOR, IV/28, 509.

¹²¹ Milan Đumić, Razvoj pozadinskih jedinica, Zb. *Sesta proleterska divizija*, 641.

Milan Đumić piše da je posle prodora u kalinovička sela »snabdijevanje jedinica postalo izvanredno teško zbog stalnih napada neprijatelja«. I borci su se snašli: na prelazu preko jednog od kanjona »sa čela kolone je, od čovjeka do čovjeka, pošlo naređenje 'Veži volovel!', a do začelja se to pretvorilo u 'Kolji volovel!'. Tako je naš mesar Mićo Jelača počeo da ih kolje, a neprijatelj nas napada sa svih strana«.¹¹²²⁾

Glad je rasla, a još više su razrastali, i kao mora diviziju pritiskivali, problemi s ranjenicima. Bilo ih je sve više, i bilo im je sve teže. Mnoge se moralo nositi, a to je silno umanjivalo borbenu sposobnost jedinica. Ipak, ni jedan ranjenik 6. proleterske divizije nije ostavljen na dugom putu od Glamoča.

Ranjenički ešelon je znatno povećan ujutro 9. augusta. Vođena je višesatna vrlo teška borba, teška posebno za bataljone 1. brigade, koji su i ovoga puta bili na položajima osiguranja. Diviziju zatečenu na odmoru u rajonu Orahovica-Bare rano izjutra su napali SS-bataljoni, koji su prodirali i od Prače, sa sjevera, i od Goražda, s istoka.

Iz izvještaja štabova 7. SS i 13. SS-divizije vidi se da su bili temeljito obaviješteni o svakom manevru 12. korpusa. Znali su da je 12. korpus do jutra 9. augusta prodro »svojim prednjim dijelovima do Jabuke, 16. kilometara sjeverozapadno od Foče«.¹¹²³⁾ Komandant snaga uključenih u operaciju »Hackfleisch« SS-Brigadeführer Otto Kumm je snage 7. i 13. SS-divizije, kao i sve pridodane ustaško-domobranske formacije, a i četnike, mada o tom neće biti podataka u izvještajima, podijelio u dvije grupe: »Jedna od njih je bila ona koja je već iz doline Prače napala 6. ličku proletersku diviziju i imala zadatak da nju i 12. korpus stalno napada u leđa. Prispjela je iz Rogatice i glavninom napala iz doline Prače, a dijelom snaga obuhvatno preko brda Komunt. Drsko prodirući, ova borbena grupa je bila ugrozila bolnicu 6. ličke divizije u selu Donjim Barama, ali ju je 6. lička proleterska divizija odlučnim protivnapadima odbacila nazad...

Oto Kum je svakodnevno dobijao od svojih pretpostavljenih informacije 'iz sigurnih izvora' (dekriptovanjem radiograma štabova NOVJ) o tačnom rasporedu i namerama jedinica 12. korpusa i 6. ličke proleterske divizije. Saznavši da su se one orijentisale da Drinu pređu kod Ustikoline, Kum je hitno uputio svoju drugu borbenu grupu (2. bataljon 13. SS - brdskog i 3. bataljon 14. SS brdskog dobrovoljačkog puka, divizijski Mešoviti bataljon, delove domobranskog 8. posadnog zdruga i Fočansku četničku brigadu) s nalogom da pretekne 12. korpus NOVJ, zapolosne sve mostove i prelaze na reci Drini od Ustikoline do Foče i organizuju položaje na levoj obali Drine, od sela Kremnik Do do sela Pivni Do, a po dubini da posedne brdo Tjemnik (k. 1021) dok su četnici dobili zadatak da u istoj zoni posednu desnu obalu Drine. Čim je posela položaje, borbena grupa je osula snažniju artiljerijsku vatru po rejonima razmještaja jedinica 12. korpusa NOVJ. Videći da Nemci čvrsto drže rejon Ustikoline, štab 12. korpusa je noću 9/10. augusta pomerio sve tri divizije još južnije - na prostor između sela Jabuke i sela Kratin«.¹¹²⁴⁾

¹¹²²⁾ IstO.

¹¹²³⁾ Zb. NOR, XII/4, 920.

^{>124)} Komentar u Zb. NOR, II/13, 674.

Poslije žestokog sudara, 5. SS brdski armijski korpus će biti obaviješten da su »spriječeni mnogobrojni pokušaji prodora neprijatelja u pravcu istoka, pri čemu je izbrojeno 118 mrtvih kod neprijatelja«. ¹¹²⁵⁾

U borbama vođenim 9. augusta, 1. lička proleterska brigada je u nekoliko silovitih protivjuriša zaustavila Izviđački bataljon 7. SS-divizije i 1. bataljon 13. SS-puka na koti 1267 (Cernice) između sela Datelji i Komarni, na Crnom vrhu (tt. 1408) i na Krnjoj Jeli. Na pošumljenim padinama Crnog vrha bili su dijelovi 3. bataljona »Božidar Adžija«. Borba je vođena iz neposredne blizine. Četa Dragana Sijana Brovingera i Mirka Laskovića odbila je dva napada, a kad su komandir i komesar procijenili da napad esesovaca malaksava, povelili su četvu u protunapad. »U tom nastupanju«, piše Mirko Lasković, »nalijećemo na pritajenog Švabu sa šarcem: sa daljine od 5 do 10 metara iza jedne stoljetne bukve ispaljuje smrtonosni rafal. Pada pokošena Dušanka Radaković. Videći to, borci voda Jove Zavišića, koji se isticao hrabrošću i iskustvom, hitro su se ustremili na Švabu... « Njemački streljački stroj se sredio i ponovo izvršio napad. Brovingerova četa se morala povući, ali je izvukla mrtvu Dušanku Radaković. »Pod dejstvom neprestanih neprijateljskih napada i žestoke vatre, neprekidno u borbi, sahranjujemo voljenog borca i divnu drugaricu Dušanku. Njen grob pažljivo maskiramo lišćem u grmlju... «

Neprijatelj se uspio u nekoliko mjesta ukliniti u razvučeni raspored 1. brigade. Jedna grupa esesovaca se našla čak kod komandnog mjesta štaba brigade. Komandant Milan Antončić je »sa kuririma zarobio nekoliko sremskih Švaba«. ¹¹²⁶⁾

Esesovske jedinice, koje su nadirale od Goražda preko 1154 metra visokog Komuta i dolinom Čemerice, zaustavila je 3. lička brigada.

Nijemci su čitavog dana ispoljavali vrašku odlučnost. Povremeno tučeni u silovitim sudarima, brzo su sređivali svoje redove i obnavljali napade. »Bilo je mnogo mrtvih« ¹¹²⁷⁾ zapisuje toga dana Mladen Šikić.

Sve dok se štab divizije, s prištapskim dijelovima, 2. brigada i bolnica nisu izvukli s ugroženog terena marširajući prema Bogovićima, 1. brigada je održala posjednute položaje. Treća je, sa svoja tri bataljona, snalažljivo manevrirala, primorana da s položaja na položaj uzmiče. Kasno uveče, obje su se brigade »odlijepile« od nasrtljivih esesovskih bataljona i krenule za 2. brigadom i bolnicom u rajon sela Bogovići-Kolakovići.

Odljepivši se od nasrtljivih esesovskih jedinica tek uveče 9. augusta, 1. brigada se divizijskoj cjelini priključila u Donjim Bogovićima, 15 kilometara jugozapadno od mjesta gdje je pređena Prača, na južnim padinama Jahorine. Na tom maršu Nijemci su čelu brigadne kolone postavili vrlo lukavu zasjedu. Na jednom raskršću isturena izvidnica, grupa s vodnikom Đurom Damjanovićem iz čete za vezu našla je na drvetu ispisanu obavijest: »Druga brigada otišla desno«. Nitko ne pomišlja na varku. Kilometar dalje brigadu je sačekala esesovska zasjeda. U žesto-

¹¹²⁵⁾ Zb. NOR, XII/4, 921.

¹¹²⁶⁾ Veljko Dimić, n.d.

¹¹²⁷⁾ Mladen Šikić, n.d.; MRJ, 4333. III. 330/3.

kom okršaju Đuro Damjanović je nestao, a vezist Đuro Pjevač i grupa boraca čete Pajice Pavkovića zarobila je jednog banatskog Nijemca.

Poslije tog sudara s Nijemcima, uspostavljena je veza sa štabom divizije. Brigada se brzo pomjerila prema cesti Goražde - Foča. Ali, tada su već svi prilazi toj cesti bili čvrsto zatvoreni. Ličke brigade su s južnih obronaka Jahorine krenule - kao što je tražio štab korpusa u noći 9. i 10. augusta - još dalje u smjeru jugozapada, između Jabuke i Kratina. Šesta divizija je u 4 sata 10. augusta izvršila pokret od Bogovića preko Jabuke na prostoriju Kolunsko brdo - Rudina - Kolun, 15 kilometara jugozapadno od Donjih Bogovića i isto toliko sjeverno od ceste Kalinovik - Foča. Štabovi 6. divizije i 12. korpusa su, analizirajući situaciju, odustali od namjeravanog pokreta prema Ustikolini: ujutro 10. augusta opredjeljuju se za prelazak preko Drine u rajonu Foče. Nije bilo pouzdanih podataka o rasporedu neprijateljskih snaga, čak se računalo (»prema jednim podacima«) da je neprijatelj »izvesnim delovima zaposeo cestu Foča - Miljevina«, ali moralo se udariti »preko ceste ispod Miljevine na sektor južno od ove ceste«.¹¹²⁸⁾

Prva brigada je 10. augusta, sve vrijeme napadana, pri čemu je nje-mačka artiljerija bila strahovito opasna, izvela pokret južno od Begovića prema Ukšićima, preko Jabuke do kote 1147. Od jedne granate koja je pogodila posred kolone 1. bataljona, 12 boraca je izbačeno iz stroja. Poginuo je komesar 2. čete Nikica Lukić, zрманjski pečalbar, koji je na raznim radilištima diljem Jugoslavije uočavao sve oblike nepravdi i tražio put do pravde. Poginuo je i mitraljezac Jokić, Dalmatinac. Jedna desetina 1. bataljona se odvojila od brigade i više je nisu ni stigli; priključili su se hercegovačkim jedinicama. U rano popodne 10. augusta, kad je kolona sišla u korito nekog djelomično presušenog potoka, pa krenula uz strminu, napali su je četnici, a onda je ponovo udarila artiljerija. »Čitav sat Švabe su neumorno tukle ovaj sektor iz brdskih topova i haubica sa oko 40 do 50 granata. Ostalo je mrtvih boraca i dosta ranjenih«, zapisuje uveče toga dana Mladen Šikić. Poginuo je jedan od najcjenjenijih u brigadi, operativni oficir Milan Pribić.

Noć 10. i 11. augusta brigada je u Zorojevićima.

Na sastanku štabova 12. korpusa i 6. divizije dogovoreno je da obje grupacije, korpusna i divizijska, udare na neprijatelja raspoređenog na cesti Foča - Miljevina istovremeno, 11. augusta. Prema tom planu, 16. divizija je nastupala kao lijeva kolona, najbliže Foči, 36. divizija u centru rasporeda, a 6. divizija, u desnoj koloni, morala je cestu preći južno od sela Poljica, na velikim zavojima na brdu Stolovi, na po puta Foča - Kalinovik.¹¹²⁹⁾

U noći 11. i 12. augusta ni jedna jedinica nije mogla da se probije preko ceste Kalinovik - Miljevina - Foča. »Vodimo stalnu borbu na prelazu na Miljevinu«, javljeno je Vrhovnom štabu. Zatim: »Neprijatelj sa jakim snagama koncentrisao na liniji Foča - Kalinovik i spriječio prelaz naših jedinica preko ceste«. Prethodno, 9. augusta, Lekić je Vrhovnom štabu predlagao »da izvjesne snage Prve divizije izvrše pritisak na Foču, radi olakšanja našeg prelaska«. A 11. augusta tražio je »hitno bombar-

¹¹²⁸⁾ Zb. NOR, V/28, 510.

¹¹²⁹⁾ Isto, 227.

diranje sektora Foča - Kalinovik« i »saradnju lovaca na komunikaciji Goražde - Kalinovik - Sarajevo« kako bi bila onemogućena njemačka artiljerija i spriječeni pokreti trupa komunikacijom Foča - Kalinovik, pa bi se »prebacivanje izvršilo bez nekih poteškoća«. Vrhovni štab je prihvatio oba prijedloga, samo on nije upravljao savezničkom avijacijom, pa od nje nije ni bilo očekivane pomoći, a 1. diviziji, koja je djelovala u zahvatu komunikacije Prijepolje - Pljevlja, naređeno je da dio snaga usmjeri prema Foči. Iz 1. korpusa su u vezi s tim naređenjem u 13.30 sati 12. augusta obavijestili štab 6. divizije: »Uputili smo dva bataljona da 13-og noću zauzmu Foču i obezbede mostobran na Drini vama i Le-kiću«.»⁵⁰⁾ Stjecajem nepovoljnih okolnosti, ni bataljoni Prve proleterske neće stići 13. augusta do Foče.

Dvanaesti korpus, opterećen »velikim brojem teških ranjenika i nosila«, iznuren i nesposoban za pokret »bez minimalnog predaha i prehrane ljudstva, probio se »po cijenu velikih gubitaka« uveče 11. augusta preko Borje u Zelengoru, da bi u Vrbnici čekao da saveznički avioni bace hranu i da bataljoni 1. proleterske divizije napadnu Foču »u cilju stvaranja mostobrana za naš prelazak«, ali nije bilo mogućnosti da se snage iz Sandžaka probiju na Drinu i da tu prihvate umorne trupe 6, 16. i 36. divizije.

Prema cesti s koje je sve vrijeme odjekivala strašna grmljavina jedinice 1. brigade su se zaputile pravcem Jabuka - Mrežice u 5 sati 11. augusta. Napad na položaje duž ceste je uslijedio uveče. Referent saniteta Mladen Šikić piše da »takvu vatru«, kakvom je brigada sačekana na cesti kod Miljevine, »takvu užasnu paljbu nisam doživio«. U ambulantnoj koloni trojica su ranjena, jedan je od rana umro. »Ne znam gdje mi je glava. Idem stalno pognut, prejaka je vatra«. Šesta divizija teško odustaje. Neprestano se ponavljaju napadi. U nekoliko navrata dolazi do borbi prsa u prsa; zarobljen je jedan esesovac.

Iza ponoći odlučeno je da se napadi na cestu obustave. Štab divizije se opredijelio za zaobilazni manevar. Šikić: »Već tri dana marširamo i dan i noć prebacujemo se i uvijek vodimo nasilno nametnutu borbu. Jednom dnevno jedemo. Kolona se vraća, a kraj kolone leže borci, zaspali ili na kraju svojih snaga, pa čak i mrtvi. Sve tumara, sve spava«.

Umjesto da Drinu forsiraju u rajonu Foče, kao što je planirano, i kao što se po velike cijene u ljudskim životima pokušalo učiniti, jedinice 6. divizije su primorane da pokret nastave preko krajnje nepovoljnih područja, bespućima Treskavice, Lelije, Zelengore, Volujaka...

Poslije neuspjelog napada na neprijatelja utvrđenog na cesti Kalinovik-Foča, 6. divizija se odvojila od 12. korpusa, da bi 12. augusta krenula u sve neprohodnije zone, prema Krbljinama, preko Mrežica i Mušica. Ali, ni taj dio marša nije prošao bez borbi. Najprije su ujutro 12. augusta lički proleteri imali žestok obračun s 1. bataljonom 13. SS brdskog puka, koji je prethodnog dana izbio u Dobro polje, a zatim su se sudarili s četnicima Romanijskog korpusa. Do noći 12. i 13. augusta raspršene četničke jedinice su se prikupile i, ovoga puta i smišljenije i odlučnije vođene, odoljele napadima 1. brigade, kojoj - na čelu divi-

zijske kolone - nije pošlo za rukom da se u prvom pokušaju na pravcu Krbljine - Šivolji - Borija probije s treskavičkog bespuća prema Leliji i Zelengori, gdje će - kako to Lekić Titu javlja 14. augusta - 12. korpus uzaludno čekati dva dana.

Na onom prostoru, pritisnutom neprijateljskim snagama, situacija je sve teža. Sporo se ide s ranjenicima na nosilima. Nema hrane. Nema sekcija, nema vodiča, nema podataka o neprijatelju. Citava divizija je 13. augusta predanila na Treskavici u rajonu Gvozdno polje istočno od dvijehiljademetarskih vrhunaca, na visoravni od 1387 metara. Od Jabuke dotle, pokušavajući u dva navrata da se Drine domogne prodorom preko ceste Kalinovik - Foča, 6. divizija je od 10. do 13. augusta prepješala oko 100 kilometara ponajčešće, pogotovo 12. augusta, kad se odvojila od pravca Trnovo - Kalinovik, na prostoru bez ikakvih staza. S Gvoznog polja 13. augusta su na jug, prema Kalinoviku i cesti Kalinovik - Nevesinje, slane probrane oficirske patrole, koje su izvidale i zemljište i neprijatelja, da bi se pribrali barem neki podaci, neophodni za izbor naredne marš-rute. Uveče 13. augusta na savjetovanju sa štabovima brigada, poslije analize izvještaja oficirskih patrola, štab divizije se opredijelio za pohod prema Zelengori u dvije kolone. Prva brigada je ovoga puta u glavnoj koloni, sa Trećom brigadom, bolnicom i štabom divizije; pravac: greben Treskavice - od kote 1424 na zapad preko Malih vrata (1876) - pa u smjeru jugozapada do Lukavice (1754) i onda na jug, niz šume izlomljene Treskavice preko sela Čestaljevo i Hotovlje do Obalja na nevesinjskoj cesti, i dalje, ovoga puta u smjeru jugoistoka, uz strmu Leliju, čiji visovi dopiru do 2032 metara nadmorske visine. Drugoj brigadi je bio namijenjen kraći pravac, bliže Kalinoviku: i da obmane neprijatelja o kretanju glavnine (jer je s glavninom bolnica) i radi osiguranja glavnine od Kalinovika. Obje kolone su 14. augusta imale više usputnih okršaja, na Treskavici s četnicima, a na nevesinjsko-kalinovičkom drumu s manjim njemačkim snagama. Obje kolone su cestu prešle kod Obalja. Glavnina je zanoćila u rajonu Slatina bara, a 2. brigada u Marčinkovom vrelu.

Glavna kolona je 14. augusta od grebena Treskavice preko strme Lelije do Slatine bare prešla 60 kilometara. Bio je to nevjerovatno težak put, mučan posebno za ranjenike. Toga vrelog augustovskog dana mnogi su vidjeli komandanta divizije kakvog ga nikad prije i nikad kasnije nisu vidjeli: zaspao je na sedlu i pao s konja.¹¹³⁰ Šikić piše da su borci bili na kraju izdržljivosti, a da su konji padali i ugibali.

U zoru 15. augusta, prije nego što su i pristigli svi dijelovi divizije, sa Slatine bare, od razrušene žandarmerijske stanice Zelengora, od Čengića-bara i Marčinkova vrela pokret je nastavljen prema visovima mrkle Zelengore. Prvi cilj je bilo Ružin-polje, od Slatine bare oko 20 kilometara. Na tom »polju« u zoni Ljubin grob, umorni borci su uzaludno očekivali prethodno najavljene savezničke avione s hranom i municijom. Hrane već danima nije bilo, ako se ne računa bukova kora ili razne trave ljutih korijenja, a i municije je ponestalo. Za topove uopće više nije bilo granata. Čitave su noći paljene vatre, kao što je dogovoreno,

¹¹³¹> Milan Đumić, n.d. 641.

ali aviona nije bilo. Pokret je nastavljen u zoru i kolona se nije zaustavljala do kasno uveče 15. augusta, kad je čelo stiglo - sve vrijeme na putevima kroz bespuće, gdje su kosturi svjedočili o probojima jedinica Operativne grupe divizija juna 1943. godine - preko 1997 metara visokog Orlovca i Lučkih koliba, dolinom Hrčave do Krekova nad spaljenim Tjentištem. Od Ružin-polja do Krekova 16 kilometara, a činilo se iznurenoj koloni, koja je povremeno i lutala, da je 15. augusta prevalila mnogo puta duži put; u Čankovićevom dnevniku je podatak da je put, »naporan i težak«, bio »dug 35 kilometara«. Umor je načeo i najsilovitije energije. Snažni, čak gorostasni momci, svikli i obikli na teškoće, rasli gotovo uvijek na rubu gladi, preko Zelengore su jedva išli. Kod Lučkih koliba je zakopan dio mitraljeza i puškomitraljeza, i sva divizijska artiljerija,¹¹³²⁾ za njih nije bilo municije, niti tovarnih grla da ih nose.

Kolone na Zelengori su sve vrijeme pohoda bile, nekad iz neposredne blizine, nekad jače, a nekad slabije napadane od neprijatelja, koji je u stopu pratio 6. diviziju. Posebno je žestoka borba na Orlovcu i na Ružin-polju protiv esesovskog bataljona, koji se probio od Obalja.

Više zbog iznurenosti, nego zbog neprijateljskih napada na maršu preko Zelengore, kolone 6. divizije nisu bile povezane. Mnogi borci su izostali i zauvijek ostali. Kasnije će nastati pjesma ličkih djevojaka:

Zelengoro, jezero postala,
ti si naše jabuke obrala,
obrala ih mlade i zelene,
zacrnila i cure i žene.

Ranije, a ni kasnije, nije za jedinice 6. divizije bilo napornijeg hoda. Ona mrkla plečata planina lijepog imena, Zelengora, po drugi put je u razmaku od 14 meseci po svim stazama, uz bistre planinske izvore, na plasama i čairima, po prevojima i udolinama, obilježena mrtvima. Što se išlo bliže Sutjesci, smrt je bila sve nadmoćnija, zacarila nad izlomljenim kolonama. Začelja tih tek djelomično povezanih kolona pritiskivale su jedinice 118. njemačke divizije, a na pravodobno zaposjednutim položajima u dolini Sutjeske čekale su jedinice 7. SS brdske dobrovoljačke divizije. Esesovski general Otto Kumm je obavijestio komandu 2. oklopne armije da je »preduzeto gonjenje sa preticanjem paralelno sa 7. izviđačkim bataljonom i 2. bataljonom 13. pješadijskog puka« i da je Prvi bataljon 13. pješadijskog puka - prešavši za »6. divizijom bandi put Kalinovnik - Ulog u pravcu juga« - »krenuo u paralelno gonjenje za preticanjem.¹¹³³⁾

Teret njemačkog pritiska od Kalinovika primili su bataljoni 3. brigade, a 1. i 2. brigada s ranjenicima na leđima su savladavale Zelengoru u maršu od Lučkih koliba preko Krekova prema Tjentištu i rijeci o kojoj su ispjevane najtužnije pjesme partizanskog rata. U silovitoj žestini borba se razgorila kad su lički proleter i izbili šumskim puteljcima u pusto, zapaljeno Tjentište, na izduženoj zaravni s lijeve obale Sutjeske. Na Sutjesci, zatvarajući prelaze u smjeru jugoistoka, bio se između

U32) Artiljerija i automatsko oružje 6. divizije, što je 15. augusta 1944. zakopano pod kontrolom Steve Pjevača kod Lučkih koliba, 1953. je otkopano (i ovoga puta pod kontrolom Steve Pjevača) i prevezeno u beogradski Vojni muzej.
Zb. NOR, XII/4, 924.

Mrkalja i južnog izlaza s Tjentišta utvrdio 3. bataljon 13. SS-puka. I prvi i drugi napad na Sutjesku je odbijen. Komandant divizije pukovnik Đoko Jovanić je tada okupio i komandante 1. i 2. brigade i komandante svih bataljona tih brigada: mora se proći, zbog ranjenika! Natrag se nije moglo, a ni htjelo. No, računalo se da je zaleđe s 3. brigadom pouzdano i da se 7. izviđački i 2. bataljon 13. SS-puka neće probiti. No, ranjiv je bio lijevi bok kolona 1. i 2. brigade. Tek što su se razgorjele borbe u dolini Sutjeske, iskrsla je opasnost s lijevog boka: sa sjevera je, od Popovog Mosta i Čureva, silovito nasrnuo ojačani 1. bataljon 13. SS-puka.

Komandant divizije u pokretu organizira kratko savjetovanje sa štabovima 1. i 2. brigade. I Milan Antončić i Dragan Rakić su za Jovanićev prijedlog: odustati od prethodne zamisli da se, prodorom preko Sutjeske, izvrši uspon uz stromo Vučevo radi priključivanja jedinica 12. korpusa. Jedino pravo rješenje je bilo da se izvede manevar u smjeru jugoistoka, kroz slabije zaposjednute prostore, prema Ravnom borju. Prihvaćen je Velebitov prijedlog da se na jednom mjestu koncentriraju sva automatska oružja i da taj klin prvi krene u prodor preko rijeke. Prihvatajući Velebitov prijedlog, komandant divizije Đoko Jovanić odlučuje da će lično povesti špicu napada.

Slijedeći klin napada, automatičare, jedinice 1. i 2. brigade su silovito uletjele u njemački raspored. Na lijevom krilu, prema Košuru, otkud u valovima nasrću čete esesovaca, uporno sve napade odbija umorna zaštitnica, u kojoj je jedan bataljon 2. brigade i 3. bataljon 1. brigade. Zaštitnicom komanduje Dragan Rakić. On je, kao i Miloš Čanković, polegao iza kamena s protutenkovskom puškom. Uporno pucaju. U brigadnom listu će kasnije biti napisano da su ispalili 73 metka i da su danima bili prigluhi. Cete pod Rakićevom komandom su napustile položaje tek kad je špica napada prenesena na drugu obalu Sutjeske, a ranjenički ešelon bio na sigurnom. Grupa boraca »Pekiše Vuksana« s komesarom čete Stevom Uzelcom, koji je u januaru prekomandiran iz 3. ličke brigade, izvukla je iz najugroženije zone desetak nepokretnih ranjenika. Mjesec dana kasnije taj će podatak biti spominjan prilikom prekomande Uzelca, kad će mu biti povjerena dužnost komesara brigade u srbijanskim jedinicama.

Gubici su obostrano veliki. Sutjeskom je ponovo potekla krv, a po njenim obalama su ostali leševi, istina mnogo ih je bilo manje nego u junu 1943.

Gotovo da nije bilo borca koji se nije istakao u proboju sutješkog obruča. Đoko Jovanić će kasnije ustvrditi kako su »na Sutjesci mnogi, za koje se to i nije znalo, pokazali da su istinski junaci«.

Zbog gustog rasporeda njemačkih jedinica, koje su se uklinile između dviju prvih i 3. ličke brigade, Treća brigada je bila primorana da odustane od pokreta za čelom divizijske kolone: od Ružin-polja se pod njemačkim pritiskom pomjerila prema južnom izlazu sa Zelengore, na stazu za Gornje i Donje Bare.^{u34)}

U Vrhovnom štabu nisu znali šta se sve zbiva na Zelengori i u kanjonu Sutjeske, ali da je Tito razložno slutio dramu 12. korpusa i 6. pro-

leterske divizije, vidi se po tome što je nalagao štabu 1. proleterskog korpusa da omogući Ličanima i Vojvođanima da predahnu.¹¹⁵⁵⁾ i da se oslobode teških ranjenika koje treba »evakuirati bilo u Italiju, bilo u bolnicu II korpusa«. ¹¹³⁶⁾ No, pokazat će se da su jedinice II korpusa i 1. proleterske divizije mogle malo pomoći Ličanima i Vojvođanima, jer su i same bile napadnute sa svih strana. Štab 1. proleterskog korpusa i 1. proleterska divizija su bili u takvoj situaciji da dalje nisu - kako je to tražio Vrhovni štab - mogli čekati ličke proletere između Pljevalja i Tare. Mijalko Todorović je u depeši obavijestio Vrhovnog komandanta da moraju ići »na proboj ka (zoni Priboj - Rudo, bez obzira na Lekića i Doku)«. ¹¹³⁷⁾

Neprijatelj je sve moguće poduzimao da zaustavi prodor korpusa NOVJ u Srbiju. Koliko god je za strateška rješenja narodnooslobodilačkog pokreta bilo sudbinsko pitanje ovladavanja Srbijom i razbijanja četnika Draže Mihailovića, toliko je i za vrhovnu komandu Jugoistoka bilo presudno držanje Srbije zbog izvlačenja Grupe armija E, koja je još bila na jugu Balkana.

Kad se 1. proleterska divizija pomjera u smjeru sjeveroistoka, »bez obzira na Lekića i Doku«, konačno poslije desetak dana radiotelegrafista štaba 6. divizije Simo Narandžić uspostavlja vezu s Vrhovnim štabom. Tada su iz Vrhovnog štaba štab 6. divizije obavijestili da je »Lekić u pokretu preko Vučeva za Pivu«, da »vodi borbu« i da njegove divizije »neprijatelj stalno prati«. Štabu 6. divizije je savjetovano da »brzim pokretom« izmanevrira neprijatelja, koji je operacijama »Hackfeisek« i »Ribecal« pokušao da u istočnoj Bosni, sjevernoj Crnoj Gori, istočnoj Hercegovini i Sandžaku razbije 1, 2. i 12. korpus NOV i onemogući im prodor u Srbiju. Operacija »Ribecal« je počela 12. augusta. Angažiranim snagama je komandovao SS-obergroupenführer Artur Fleps, komandant 5. SS brdskog armijskog korpusa. Tito je štabu 6. divizije savjetovao da izbjegava sudare: ^{1138>} »Imajte u vidu da je vaš osnovni zadatak pokret ka sjeveroistoku«.

I te kako sklon da izmanevrira neprijatelja »brzim pokretom« i da mu se što prije s umornim i gladnim brigadama i ranjenicima »zabaci u pozadinu«, ujutro 16. augusta pukovnik Jovanić nije mogao ništa slično učiniti: imao je samo jedno rješenje: da i sam iziđe u prvi borbeni stroj i povede juriš na Sutjesku. Za juriš je određena 2. brigada, ali i gotovo svi mitraljesci 1. brigade, koja je imala dva zadatka:

- a) dijelom snaga štiti lijevi bok sprečavajući prodor esesovskog bataljona od Čureva i Popovog mosta;
- b) nosi i štiti ranjenike.

Bilo je neophodno razbiti neprijatelja koji se bio utvrdio na istočnoj obali Sutjeske, jer nije bilo drugog izlaza. U silovitom jurišu od 16

¹¹³⁵¹ Tito je pisao da štabovi 1. i 2. korpusa ličko-vojvođanske »jedinice obavezno moraju odmoriti, snabdjeti materijalom i nahraniti«. Štab 6. divizije nije imao direktnu radio-vezu s Visom. General Lekić je 15. 8. obavijestio Vrhovni štab da su »neprekidne borbe, marševi i gladovanje« 12. korpus i 6. diviziju doveli »u težak položaj«. Iz te depeše se vidi da su jedinice, koje »već drugi dan ne jedu ništa« samo 15. 8. izgubile 100 boraca od kojih je 7 umrlo od gladi. (Zb. NOR, IV/28, 512)

¹¹³⁶¹ Zb. NOR, 11/13, 709.

⁵¹³⁷¹ Isto, 716.

^{1138>} Isto, XII/4, 712.

sati 16. augusta neprijatelj je odbačen i izmučene jedinice 1. i 2. brigade s ranjenicima se probijaju s Tjentišta kroz uski kanjon između Zelenogore nad lijevom i Maglića i Volujaka nad desnom obalom Sutjeske, prema Suhoj, da bi kod 730 metara visokog Nikšana skrenule ulijevo uz surovi Volujak prema Crnom Potoku i Izgorima, gdje će se glavnini divizije priključiti i 3. brigada. Đoko Jovanić je kasnije u više navrata pisao i govorio o pohodu preko Bosne, kad »Nijemci neprestano sačekuju na utvrđenim položajima, ili napadaju s leđa, redovno obaviješteni o pravcu našeg pokreta«. Kaže da su se posebno utvrdili kod Tjentišta: »Nije ih, doduše, bilo mnogo, ali bukvalno smo morali da uništimo svakog Nijemca. Gotovo smo preko leševa išli dalje«. ¹¹³⁹⁾ Razbijajući Nijemce u dolini Sutjeske, 1. i 2. lička brigada su - to će nekoliko dana kasnije pisati štabu 29. hercegovačke divizije načelnik štaba Dušan Dotlić - »zarobile nešto spremne i oružja«. ¹¹⁴⁰⁾ Za neprijateljske snage koje su u stopu pratile i u svakoj pogodnijoj prilici s leđa napadale iscrpljene ešelone 6. divizije, posebno poslije prelaska komunikacije Kalinovik - Nevesinje, major Dotlić je pisao da su bile jače od 1200 vojnika.

Krajnje iznurene kolone 6. divizije imale su 17. augusta kraći odmor u selu Izgorima. Duže su se zadržale, i bolje odmorile, u Stabnu, 18. augusta.

Izbivši u noći 17. i 18. augusta u Stabno na Leberšniku, pod stjenjem 2017 metara visokog Suvogora, štab 6. divizije je ponovo, poslije 5 dana, uspostavio vezu sa štabom 12. korpusa. Prethodno je uspostavljena veza i s jedinicama 29. hercegovačke divizije, kojoj je predano »oko 40 iznemoglih boraca kojima je potrebna ljekarska njega«. ¹¹⁴¹⁾ Pomoćnik načelnika štaba 10. hercegovačke divizije, major Drago Đukanović, popodne 18. augusta poslao je iz Crkvice u Stabno kurire s porukom štaba 2. korpusa: uputstvo 6. diviziji da »dejsvuje u leđa neprijatelju koji pokušava napasti Lekića«, jer je Lekićev korpus »premoren stigao na Pivu gonjen u stopu«. ¹¹⁴²⁾

Priključivši se 12. korpusu na vrletima Pivske župe, 1. brigada je raspoređena u selo Brljevo, 2. u Pišće, a 3. sa štabom divizije u Plužine. Od Tjentišta uz uski kanjon Sutjeske preko Suhe i Nikšana, a zatim preko Izgora do Pivske župe, 6. proleterska divizija je prešla pedesetak teških kilometara. Činilo se, da je, u Pivskoj župi, gdje se divizija priključuje 12. korpusu, stanje mnogo bolje (»Situacija ovdje nije tako teška«, uvjerljivo je tvrdio štab 12. korpusa) i da će jedinice 12. korpusa i 6. divizije »na sektoru Piva-Golija« moći da se »odmore, nahrane i srede«. ¹¹⁴³⁾ Predah i odmor bili su neophodni. Lekić je čak tvrdio, izvještavajući Vrhovni štab, da su jedinice »u takvom stanju da ni manji pokret ne možemo izvršiti«, prije nego što se jedinice odmore i nahrane. ¹¹⁴⁴⁾ Situaciju su gotovo do tragičnosti otežavali brojni ranjenici. Koliko ih je u 6. diviziji ostalo poslije 18. augusta, kad je »oko 40 iznemoglih boraca« predano bolnici 11. hercegovačke brigade, nema pouzdanog

us«) Boško Gvozdenović, *Govore oslobodioci Beograda*, Politika 3. 10. 84. 1140) *zb. NOR*, IV/28, 447.

li«) Isto.

ii«) isto, 306.

1143) Isto, 513.

1144) Isto, 516.

podatka. Zna se da je 12. korpus imao oko 600 ranjenika.¹¹⁴⁵ Ukupno će za evakuaciju avionima u južnu Italiju biti prikupljeno 1059 ranjenika,¹¹⁴⁶ ali među njima je bio samo manji dio boraca 6. proleterske divizije.¹¹⁴⁷ Do prodora 12. korpusa i 6. divizije preko Vučeva u Crnu Goru, ranjenici 2. korpusa NOVJ su evakuirani s aerodroma Negobuđe. Taj aerodrom je 20. augusta zaposjela njemačka 1. brdska divizija, potisnuvši 3. crnogorsku diviziju prema Boanu.

Budući da na slobodnoj teritoriji Crne Gore i Hercegovine nije bilo ni jednog uređenog letelišta, užurbano je za slijetanje i uzlijetanje pripremano planinsko polje blizu Brezne kod Šavnika. Aerodrom kod Brezne je 21. augusta mogao primiti prve savezničke avione. Komandant 2. korpusa Radovan Vukanović je inzistirao da avioni dođu što prije, da dođu odmah, 21. augusta, »jer slijedećeg dana Baza može biti ugrožena«. Nijemci su, naime, svojim esesovskim, brdskim i lovačkim jedinicama i s dijelovima 24. pješadijske bugarske divizije nadirali i preko Boana (tu je bila 3. divizija NOV) i preko Pive, potiskujući 6. diviziju i 12. korpus. 6. divizija je u Pivskoj župi zaposjela dotadašnje položaje 12. korpusa. Prva brigada je najprije zatvarala put u Pivsku dolinu na položajima kod Bioča, a zatim se pomjerila prema Plužinama. Kad su avioni slijetali kod Brezna, 6. divizija se pomjerila na zapadne padine Durmitora, gdje je cijelog dana vodila izuzetno naporene borbe držeći položaje na liniji Barni Do - Božur. Jedinice angažirane u operaciji »Ribecal« su toga dana - prema nesamokritičnoj proceni komande SS brdsko-armijskog korpusa - u sjevernoj Crnoj Gori »neprijatelja razbile i njegove planove da prodre u Srbiju osujetile«; zaista, za neko je vrijeme samo odgođen prelaz 12. korpusu. Njemačka komanda je smatrala da se »može računati da se Crna Gora nalazi u našim rukama«. Komandant snaga operacije »Ribecal« je 23. augusta pisao kako je protivnik »zbijen našim napadom između Tare i Pive na prostoru južno, jugozapadno i zapadno od Durmitora« i da, posebno, »zapadno od Durmitora pruža pred desnim krilom Borbene grupe 'Kumm' južno od Borije i pred levim krilom Borbene grupe 'Aisgruber' na Komarnici (severozapadno od Šavnika) žestok otpor«.¹¹

Uoči evakuacije ranjenika, onoga dana kad je privremeno letjelište bilo uređeno za slijetanje transportera, Tito je štabu 6. divizije dao »odrešene ruke za pokret za Vašom«, tj. za 1. proleterskom divizijom, kojom je komandovao Vaso Jovanović. U istoj depeši je naredio da se reorganizira dotadašnji politodjel 6. proleterske divizije: Jovan Božović, koji je privremeno rukovodio politodjelom, budući da je Mato Radulović vršio dužnost komesara 3. brigade, i Judita Alargić su pozvani na Vis, pa će i odletjeti s ranjenicima iz Brezne. Ljubica Purić, zadužena za omladinska pitanja, upućena je u Oblasni komitet KPJ za Sandžak, a u politodjelu su zadržani Mato Radulović, Milena Planojević, Jovan Barović Jore, Bajo Đuranović i Milorad Drenjanin.¹¹⁴⁹

¹¹⁴⁵> Isto, II/13, 739.

¹¹⁴⁶) Avioni namijenjeni za prevoz ranjenika aterirali su na polje kod Brezne 22. augusta. Savezničkih 36 transportera pratilo je 50 lovaca. Slijećući u nekoliko navrata, transporteri su evakuirali u južnotalijanske bolnice 1059 ranjenika.

¹¹⁴⁷ Zb. NOR 11/13, 752.

¹¹⁴⁸ Isto, XII/4, 935.

¹¹⁴⁹ Isto, 11/13, 794.

Poslije evakuacije ranjenika trebalo je što prije napustiti zonu Pive. Kasno uveče 22. augusta brigadama je naređeno da se »odljepljuju« od nasrtljivog neprijatelja i da se povlače na lijevu obalu Pive kod Pivskog manastira. S odobrenjem Vrhovnog štaba da sami izaberu pravac i način prodora prema Zlatiboru, za 1. proleterskom divizijom, štab 6. proleterske divizije je bio u dilemi: kojim pravcem dalje. Bilo se teško opredijeliti, jer je prostor između Tare i Pive bio zaposjednut od jakih snaga tzv. Bobene grupe »Kumm«. Moglo se povlačiti u Hercegovinu, kao što je to učinio 12. korpus, ali to je - prema procjeni štaba - udaljavalo od cilja. Štab se opredijelio za neočekivano rješenje: da brigade izvuče s ugroženog područja brzim manevrom niz Pivu. To njemačka komanda nije očekivala i SS-general Otto Kumm neće ni primijetiti da se kompletna »6. banditska divizija«, sad lako pokretljiva, bez ranjenika, mada gladna, rokirala u pozadinu njemačkog rasporeda usmjerenog prema Zabljaku.

Šesta divizija se iz Pivnog kanjona uspela, prešavši prethodno na desnu brinu, tek kod Mratinja, 13 kilometara južnije od Ščepan Polja i Pivnog sastava s Tarom. Gotovo potpuno okomita obala je uz velike napore svladavana sporo, ali iscrpljene jedinice su ipak išle u se sigurne. Ljudi su puzili, gmizalo se, padalo se i ponovo puzilo, i konačno uspelo se, bez gubitaka, izići na plato Pivske planine; do večeri 24. augusta sve brigade 6. divizije su prispjele u rajon Barnog Dola. U tri prethodna dana divizija je prešla pedesetak kilometara. Odmaralo se samo nekoliko sati. Već u ponoć marš je nastavljen vrletnom Pivskom planinom prema Gornjem Polju i Tari. Marširalo se u tri kolone. Treća brigada je, sa ovećim zbjegom, grupom sandžačkih rukovodilaca i lokalnim partizanskim bataljonom nastupala u desnoj, a 1. brigada u lijevoj koloni: Barni do-Kolo (kota 1454) - G. i D. Polje-Božurov Do-Đemaska Luka. Težak put, izlomljeno zemljište, strahovito zamornih 25 kilometara puta.

Vrhovni komandant je svakodnevno obaviještavan o pokretu 6. divizije. Poslije 17. augusta nije bilo nikakvih problema s radio-stanicom 6. divizije. A dobijena je nova šifra, pa Nijemci nisu odmah znali sadržaje partizanskih depeša. U 15 sati 25. augusta Tito je štabu 1. proleterskog korpusa javio da će te večeri »Đoko biti u selu Crkvice«, jer je sve poduzeo »da se preko Tare i Sandžaka probije ka vama«, to jest na Zlatibor. Od štaba 1. proleterskog korpusa Tito je tražio da se umornoj 6. proleterskoj diviziji pruži »pomoć pri prelazu Lima«.⁵⁰⁾ Uvjeren da pomoć neće izostati, Tito je o tome obavijestio i štab 6. divizije. Inače, štabu 6. divizije i dalje je dano na volju da izabere pravac kretanja, pa čak nije izričito zahtijevano probijanje na Zlatibor, jer su i Vrhovni komandant i ostali drugovi na Visu imali dosta podataka o dramatičnim okolnostima u kojima se našla divizija. Otud, umesto naređenja o brzom pokretu za 1. proleterskom divizijom, koja je bila »na sektoru Zlatibora, savjet: »Poželjno je da se s njom (s 1. divizijom) brzo spojite.«⁵¹⁾

Tek u osvit 25. augusta 6. divizija se sudarila s neprijateljem. Dije-
lovi Bobene grupe »Kumm« nasrnuli su na desnu kolonu, to jest na 3. brigadu. Nešto kasnije, na prilazima Gornjem Polju, napadnute su i kolone 1. i 2. brigade. Razvijene iz pokreta u streljački stroj, obje su bri-

⁵⁰⁾ Isto, 824.

⁵¹⁾ Isto, 829.

gade, svaka na pravcu svoga nastupanja brzo razbile neprijatelja i nezadrživo nastavile pokret prema Tari. Naročito se istakla 4. četa 3. bataljona pod komandom Steve Damjanovića i Nikole Puače.

Kolona 1. brigade je na Taru sišla predveče 25. augusta, da bi je prešla između stjenovitog Varda i seoceta Đemaska Luka. Tu je ova čudesna rijeka i brza i duboka. A mosta nije bilo, ni gaza. Prelazilo se pomoću konopca, koji su zategnuli, prešavši na desnu obalu, najsposobniji plivači, na vode navikli, mahom primorci, a onda čvrsto vezani lanac tjelesa... Poneko je prešao grčevito stežući konjski rep. Bilo je i tragičnih i grotesknih scena. Desetak boraca je brza rijeka zauvijek odnijela.

Jutro 26. augusta je sve jedinice 6. divizije zateklo na desnoj obali Tare. »Đoko preko Pive prešao Taru«, depešom Vrhovnog štaba obaviješten je 26. augusta štab 2. korpusa.¹¹⁵²¹ Jedinicama je dana prilika da se nekoliko sati odmora u Uništima, Vjernovićima i Velenici, a popodne su pomjerene u rajon Suho Polje - Radonjići, gdje su i prenoćile.

Marš je nastavljen ujutro 27. augusta.

Toga dana je Tito upozorio štab 1. korpusa da ne iscrpljuje snage »beskorisnim napadanjem jako utvrđenih mjesta«. Tražio je da 1. divizija manevrira na Zlatiboru »dok ne dođe i VI divizija, koja je već u Sandžaku«.

Štab 6. divizije se opredijelio za pravac Čelebić - Petine - Nange - Mrčevo - prelaz preko Čehotine kod Badovine - Boljanić (prelaz drum Pljevlja - Čajniče) - Zaostro. Prešavši od Tare preko Sandžaka u smjeru sjeveroistoka 43 kilometra, 1. brigada je 27. augusta zanoćila u Zaglavici, zaseoku sela Zaostro, a pokret dalje prema Srbiji izvršen je poslije odmora 29. augusta. Glavnina divizije se 27. i 28. augusta zadržavala na sjeveroistočnim obroncima Velike Ljubišnje, u selu Nange. Znamo to po naredenju Vrhovnog štaba štabu Baze NOVJ u Bariju od 27. augusta:

»Noćas za VI diviziju treba baciti hranu i mauzer municiju u selo Nange, 10 kilometara sjeverozapadno od sela Boljanići. Koordinate 19.06 od Grinviča, a širina 43,25«.¹¹⁵³¹

Najprije se 1. brigada, 28. augusta, a zatim i čitava divizija, 29. augusta, u selima Zaostro, Sočice i Bukovik, na planini Gradini, povezala s jedinicama 37. sandžacke divizije. Osiguravana dijelovima 37. divizije, kod sela Kalafalovići 6. divizija je uveče 30. augusta prešla Lim. Posljednju noć augusta i početak septembra 1944. godine divizija je provela u selu Dobroselica, između Malog Rzava i šuma 1147 metara visoke Borove glave. Drugog dana u septembru divizija je prispjela na Zlatibor u rajon Kraljeve vode - Rudine - Alin potok, 80 kilometara sjeverozapadno od sela Zaostro.

Veliki marš je za 1. ličku proletersku brigadu završen četrdeset sedmog dana. Na tom putu od glamočkog kraja (noć 18. i 19. jula) do Zlatibora (2. septembra) 1. brigada je prešla više od 800 kilometara. Ne zna se pouzdano koliko je boraca bilo na početku marša i koliko ih je u koloni 1. brigade stiglo na Zlatibor. Prema nekim podacima, kompletna divizija je Lim prešla tek s oko 2000 boraca,¹¹⁵⁴⁴ ali uvjerljiviji je podatak

¹¹⁵²¹ Isto, 842.

¹¹⁵³¹ Isto, 847.

¹¹⁵⁴⁴ *Beogradska operacija*, urednik Rade Slamović, VII 1954, Beograd.

o 2500 boraca. Prema jednom drugom izvoru, izgleda da je divizija od Glamoča do Srbije izgubila oko 30 posto svog boračkog sastava.¹¹⁵⁵ Posebno su vrijedni podaci iz jednog sačuvanog izvještaja 2. ličke proleterske brigade: u tom izvještaju se kaže da je brigada krenula na marš sa 933 borca, a na Pivskoj planini, 20. augusta, bilo ih je samo 797.¹¹⁵⁶ Brigada je smanjena za 136 boraca:

Nestalih na putu, iznemoglih ili zalutalih - 51
poginulih 18
umrlih - 8
ostavljenih u bolnici 11. divizije - 30
dezertiralo - 16
ostavljenih u Vlačičkom odredu - 8
ostavljenih kod narodnooslob. odbora - 1
ostavljenih na brigu 10 diviziji - 3 (iz čitave divizije oko 40)
prekomandovanih - 1

U tom izvještaju nisu navedeni podaci o otpremljenima u Italiju, a zna se da je iz svih brigada odvezeno avionima 22. augusta više od 200 teških ranjenika. Nema ni podataka o gubicima poslije 20. augusta.

Prva brigada je uoči polaska s Glamočkog polja imala više boraca od 2. brigade, a na maršu dužem od 800 kilometara gubici su - što svjedoči komandant brigade Milan Antončić, a zapisuje dr Mladen Šikić - bili manji nego u 2. i 3. brigadi.¹¹⁵⁷ Mnogi pamte da je brigada izišla na Zlatibor sa oko 800 boraca u četiri bataljona, četi za vezu, pratećoj četi i izviđačkoj četi.

Vrhovni komandant je 7. septembra Radio-stanici »Slobodna Jugoslavija« poslao depešu u kojoj je pohvalio i 12. korpus i, posebno, 6. proletersku diviziju:

»Za primjerno junaštvo i izdržljivost izražavam svoju zahvalnost i priznanje borcima, podoficirima, oficirima i političkim komesarima VI proleterske divizije 'Nikola Tesla', na čelu sa komandantom pukovnikom Dokom Jovanićem.

U višemjesečnim teškim bojevima i u sjajnom vojničkom pohodu od Drvara do Srbije, u neprekidnim teškim bojevima, naročito u Crnoj Gori, sinovi naše kršne Like dokazali su da su dostojni slavnih tradicija svojih predaka.¹¹⁵⁸

¹¹⁵⁵> Milan Sijan, n. d. 338.

¹¹⁵⁶> Zb. NOR, IV/28, 322.

1157) Treći bataljon je imao najmanje gubitaka: poginula je samo 1 partizanka, 8 boraca je ranjeno, a 1 je nestao (MRJ, 4333. III. 303/3). Istraživanjem, utvrdili smo da je poginulo više od 10 Talijana (imena nisu zapamćena). Osim toga, na maršu ginu: Nikola Čiča, Mica Narandžić, Jure Sop, Božo Stetić, Josip Valić, Dane Vašarević, Đuro Vuksan, Milka Đukić, Đurađ Grbić, Milka Grbić, Marko Žakula, Dušan Ilić, Rade Ivančević, Mile Janjatović, Dušan Jelača, mitraljezac Jokić, Ilija Jovanić, Rafael Juretić Nikica Lukić, Ankica Lukić, Milan Lukić, Stevo Levajić, Đurko Lekić, Đuro Damjanović, Mile Dragaš, Mane Smolić, Svetozar Svilar, Đuro Krtinić, Milan Pribić, Stevo Bokan, Stevo Platiša, Pave Marković, Miloš Divjak, Josip Rak, Luka Krtinić, Ante Čargonja, Ilija Skendžić, Mičo Stojanović, Luigi Sogonde, Duka Medić, Đuro Medić, Božo Pejić, Miloš Kmezić, Dušan Kalinić, Josip Klunić, Vajo Božičković, Nada Božić, Pero Zorić, Mica Narandžić, Dušan Pavković, Petar Peinović, Nikola Pejnović, Luka Petrić, Stanko Petrić, Gojko Polovina, Dakan Pokrajac, Vlado Potkonjak, Dušan Puvalić, Đoko Radenović, Dušanka Radaković, Marko Radenović, Dane Rašeta, Joso Rubčić, Trivun Medić, Alberto Ostonili. Antončić tvrdi da je »Prva u maršu prošla mnogo bolje od 2. i 3. brigade; naši su gubici znatno manji«.

¹¹⁵⁸> Zb. NOR, II/1, 439.